

Тема 3. Психологія античності.

План

1. Загальна характеристика античного періоду.
2. Уявлення про душу філософів Мілетської школи.
3. Розуміння природи душі Гераклітом.
4. Природньонаукові та психофізіологічні уявлення.
5. Поняття про душу у вченні Анаксагора та Демокріта.
6. Філософсько-психологічна система Сократа - Платона.
7. Вчення Арістотеля про душу.
8. Психологічні погляди стоїків.
9. Вчення Епікура про душу.

1. Загальна характеристика античного періоду.

У понятті «античний світ» поєднують Стародавню Грецію та Рим, а хронологічними рамками античної психології прийняти вважати VII (VI) ст. до н. е.-IV (VI) ст. н. е., а саме час становлення, розквіту і занепаду греко-римської цивілізації. Сам термін «античний» має латинське походження й у перекладі означає «давній».

Незважаючи на те, що в міфології також багато говорилося про душу, дане поняття у давніх філософів відрізняється від того, як воно тлумачилося в міфології. Міфологія та філософія – два різні типи світогляду. Міфологічний тип є результатом «стихійного перенесення на весь всесвіт властивостей людини та її роду». Філософія ж – це світоглядне мислення, або мислячий світогляд. Філософія прагне обґрунтувати положення, які висуваються, тоді як міфологеми приймаються на віру.

Етапи розвитку психології в епоху античності Грецька філософсько-психологічна думка проходила в своєму розвитку етапи народження, розквіту та ув'ядання.

I. Натурфілософський (VII (VI)-V ст. до н. е.)

II. Класична грецька наука (V-IV ст. до н. е.)

III. Завершальний етап античної філософії (IV ст. до н. е.-IV (VI) ст. н. е.)

Перший етап охоплює VII-VI століття до н.е. називається натурфілософським, оскільки у центрі уваги філософів даного періоду стояли проблеми фізики (природи), Космосу, Всесвіту. Цей період також називають досократівським або періодом ранньої класики. Перший етап розвитку психології має космоцентричний характер і зберігає на своєму початку риси міфології. На цьому етапі грецької думки спостерігається відсутність чіткої межі між поняттями та реальністю, буттям і мисленням, що призводить до їх ототожнення. Це знайшло втілення в концепціях філософів Мілетської школи, в яких важко розмежувати воду Фалеса, повітря Анаксимена, вогонь Геракліта як всезагальні сутності, що утворюють початок буття, з одного боку, та відповідні природні стихії, які ми чуттєво сприймаємо, з іншого боку.

Другий етап іменують добою високої класики. Він охоплює V-IV століття до н.е. Даний період відрізняється від першого, по-перше тим, що значно розширилося предметне поле філософії. По-друге, розвиток категоріальних засобів осягнення буття спричинив виникнення великого розмаїття думок. По-третє, у рамках загальнофілософських уявлень виникли паростки наукового знання і логіки, які згодом здійснили суттєвий вплив на всі сфери людської діяльності. Це етап, на якому надзвичайно повно реалізуються конструктивні можливості розуму. В цей період спостерігається антропологічний поворот у грецькій філософії, оскільки чітко простежується тема людини в системі інших проблем. Почалося вивчення якісних відмінностей, які притаманні лише людській душі і яких немає в інших живих істот. Виникла ідея про те, що психіка – носій не лише активності, а й розуму і моральності, тобто на її розвиток здійснюють вплив не лише матеріальні фактори, а й культура.

Третій етап у розвитку античної філософії охоплює кінець IV до н.е.-початок VI ст. н.е. і є завершальним етапом античної філософії. Цей період також називають добою пізньої класики, до якої входять: елліністична філософія (IV-I ст. до н.е.), олександрійська філософія (I ст. до н.е.-початок VI ст. н.е.), давньоримська філософія (II ст. н.е.-VI ст. н.е.). Третій період характеризується не стільки виникненням нових знань, скільки осмисленням, уточненням і коментуванням вчень, створених раніше. До основних понять античної філософії додалися також філософські здобутки інших регіонів, які культурно споріднені з Грецією.

2. Уявлення про душу філософів Мілетської школи.

Засновником мілетської школи був **Фалес**, а його послідовниками – **Анаксимандр і Анаксимен**.

Поглядам Фалеса притаманна міфологічність, що виявляється в анімізмі та гілозоїзмі при описі світу: космос – одухотворене ціле, наповнене божественними силами; всі явища світу (і живі, і неживі) наділені душевними здібностями. Фалес визнає існування божества, але дає йому не антропоморфне, а раціональне пояснення: Бог – той розум, «який все створив із води».

Фалес вважав, що **вода є першооснова всього суцього**, і все навколишнє являє собою різні перехідні стани цієї першооснови. Душа є також особливий стан води. Суттєвою характеристикою душі є здатність надавати тілу рух, вона є те, що заставляє рухатися. Ця здатність надавати речам рух властива всьому. Душа приписувалася, наприклад, і магніту і янтарю, оскільки ті мають силу тяжіння. Душа, на думку Фалеса, є безсмертною, а основна її функція полягає в наданні руху всьому суцьому. **Душа пов'язана зі здоров'ям: ті люди, в яких тіло здорове, наділені більш високими душевними здібностями.**

Анаксимандр (610–546 до н.е.) вважав, що всезагальним субстратом є апейрон (дещо схоже на атом) – вічний, безмежний, божественний початок, який не має певної речової форми та якісних характеристик, і всім керує.

Так, обертально рухаючись, апейрон породжує протилежності: холодне і тепле; вологе і сухе, після чого їх парні комбінації утворюють чотири стихії: землю (сухе + холодне), воду (вологе + холодне), повітря (вологе + гаряче), вогонь (сухе + гаряче). **Рушійна сила розвитку світу – боротьба протилежностей** (у першу чергу, тепла й холоду).

Виникнення органічного світу уявлялося Анаксимандру наступним чином: під дією сонячних променів із землі випаровується волога, з згустку якої виникають рослини. З рослин розвиваються тварини, а з тварин – людина.

Анаксимандр залишив у якості учня й послідовника Анаксимена.

Анаксимен (585–525 до н.е.) вважав, що субстратом усіх речей, першоматерією є повітря, безмежне і здатне до розрідження та згущення, породжуючи тим самим усе суще. Земля, каміння – застигле повітря. Мислитель не заперечував існування богів, але вважав, що не вони створили повітря, а самі утворилися з нього. Душа, за Анаксименом, є повітрям, а дихання – її головним втіленням. І дихання, і повітря охоплюють увесь світ. Таким чином, Анаксимен, слідом за Фалесом, висуває ідею всезагальної одухотвореності.

3. Розуміння природи душі Гераклітом.

Геракліт (530/540-470/480 до н.е.) вважається основоположником ідеї розвитку, згідно якої все суще перебуває у стані постійного та вічного змінювання: «Наші тіла й душі течуть як ручаї». Геракліт також увійшов в історію як один із перших дослідників власне психічної діяльності. Йому належить введення такого поняття як «психея», що згодом стало основою понять «психіка» і «психологія». Душа («психея») – це іскра вогню, що потрапляє з макросвіту, є його частиною і побудована за його законами.

Пізнати самого себе, свою «психею» – означає заглибитися в закон (Логос). Рівень розуміння Логосу визначається: грубістю-тонкістю психеї, активністю суб'єкта, що пізнає, його станом тощо. Більшість людей не можуть зрозуміти Логос, оскільки в них грубі психеї. Людина складається з двох начал – тіла та душі; душа не переносить руйнування тіла, з яким вона міцно пов'язана.

Початком усього він вважав вогонь. Говорячи про вогонь як сакральне явище, Геракліт визначає його в якості матеріальної сутності, відзначаючи, що він виник у «храмі Природи». Ймовірно, що під вогнем філософ розуміє все ж не видиме полум'я, а жар, вогняну енергію, космічний дух.

Геракліт вважав, що недобрим є здійснення всіх бажань. Кращі люди віддають перевагу одному натомість багато чому. Зловживання нижчими потребами послаблює Психею. Помірність у задоволенні потреб сприяє розвитку і вдосконалення інтелектуальних здібностей людини.

Геракліт першим починає розмірковувати про проблеми пізнання, відзначаючи, що пізнання – відмінна властивість людини. Він підкреслює труднощі, які виникають у процесі пізнавальної діяльності, невичерпність предмету пізнання і виокремлює два рівні пізнання: відчуття і розум. Серед органів чуття особливо він виділяє зір: «Очі – точніші свідки, ніж вуха». Однак якщо відчуття допомагають пізнати окремі явища, що лежать на поверхні, розум пізнає загальне, а саме сутність речей, яка не доступна зоровому сприйняттю. Основна мета пізнання полягає в тому, щоб, відкривати істини, прислухатися до голосу природи і вчиняти по її законам.

4. Природньонаукові та психофізіологічні уявлення.

Питання про природу душі, її зовнішньої обумовленості і тілесних основах, ставились в давні часи не тільки філософами, а й представниками медицини.

З найдавніших представників особливо виділяється найбільший лікар і філософ античної епохи Алкмеон (VI-V ст..ст. до н.е.), відомий в історії психології як засновник принципу нервізму. Він першим пов'язав психіку з

роботою головного мозку і нервовою системою в цілому. Практика розтину трупів у наукових цілях дозволила Алкмеону дати перше систематичне описання загальної будови тіла і функцій організму. При вивченні окремих систем організму, у тому числі мозку і нервової системи, Алкмеон виявив наявність провідників, що йдуть від мозку до органів чуття. Ним було встановлено, що мозок, органи чуття та відкриті ним провідники є як у людини, так і у тварин, а отже, і тим і іншим повинні бути властиві переживання, відчуття і сприймання.

Відкрив принцип подібності. Принцип подібності поширювався Алкмеоном не тільки на відчуття і сприймання, а й на емоційні переживання. Якщо людина зустрічає собі подібну, це викликає у неї почуття приємного, задоволення, і навпаки, відсутність схожості або подібності в людях приводить до виникнення у неї неприємних відчуттів.

Рівні життєдіяльності (пильнування, сон і смерть) зв'язувалися Алкмеоном з особливостями динаміки і переміщень крові в тілі. Приплив крові в жили викликає пробудження, відплив крові від жил веде до сну, а повний відтік крові призводить до смерті організму. Загальний ж стан організму, його фізичне здоров'я визначаються співвідношенням чотирьох стихій - води, землі, повітря та вогню, що є будівельним матеріалом тіла. Правильна координація, рівновага, гармонія цих чотирьох елементів забезпечують фізичне здоров'я тіла і бадьорість духу людини. Порушення рівноваги веде до різних хвороб і в самому гіршому випадку - до загибелі.

Гіпократ (бл. 460–377 до н.е.) заявив про себе як лікар-цілитель і не дарма його вважають «батьком медицини». На його думку, не всі філософські уявлення про людину та душу мають використовуватися в медицині.

«Батько медицини» поділяв причини хвороб на дві групи: ті, що зумовлені кліматом, особливостями ґрунту, води, спадковістю, «законом країни», і ті, що спричинені особистісними чинниками – умовами життя й праці, конституцією тіла, особливостями харчування, звичками, віком і

навіть способом мислення людини тощо. Гіппократ запропонував опис основних тілесних і душевних темпераментних якостей людей. За словами І. П. Павлова, він «влотив у масі незчисленних варіантів людської поведінки основні риси». За Гіппократом, здоровою може бути тільки та людина, в організмі якої правильно змішані чотири «соки» – кров, слиз, жовта та чорна жовч. Залежно від того, в яких пропорціях змішані ці рідини, лікар розподіляв людей на чотири типи – флегматиків, меланхоліків, сангвініків і холериків.

У профілактиці та лікуванні хвороб Гіппократ надавав великого значення особливостям сну пацієнта та його сновидінням. Уважному лікарю важливо було знати, що бачить хворий уві сні, які емоції це викликає в нього, в який час з'являються сновидіння тощо.

5. Поняття про душу у вченні Анаксагора та Демокріта.

Анаксагор (500 – 428 до н.е.), засновник афінської школи, основоположник принципу системності (організації) у вивченні природних явищ. Його називали «Розумом» не лише за видатні розумові здібності, а й за те, що він вважав початками матерію і все контролюючий Розум – Нус. Нус є найтоншою і найлегшою речовиною, близькою до повітря. Він проникає всюди, тому все має душу. Душа – принцип руху живих істот.

Анаксагор в якості загального механізму організації психічного висуває не закон подібності, а принцип протилежності. Він вказує, що не можна отримати відчуття теплого, якщо наше тіло і впливаючий на нього предмет однаково теплі. Прісне пізнається через солоне, солодке - через гірке і т.д.

Демокріт (460-370 рр. до н. е.) за першооснову світу визначає атоми (атомарна картина світу). Вони менші по величині, більш легкі, неподільні і не тотожні видимим предметам. Атоми різняться один від одного по величині, формі і положенню або повороту. Головною і необхідною умовою руху атомів, їх єднання і роз'єднання є порожнеча. Без неї світ був би

нерухомим, він прийняв би статично мертвий характер. Тільки завдяки порожнечі атоми можуть знаходитися в постійному русі, а природа і світ в цілому - в його вічному зміні та розвитку. У результаті механічних процесів з'єднання атомів виникає все, що оточує людину, включаючи і її саму. Життя не є продуктом божественного акту, воно породжується зчепленням вологих і теплих атомів, так тварини виникли з води та мулу. Від тварин утворилась людина.

Душа тварин і людини є те, що змушує їх рухатися. Вона тілесної природи і складається з атомів особливого роду, що відрізняються своєю формою і надзвичайною рухливістю. Атоми душі - круглі, гладкі і споріднені атомам вогню. Якщо душевних атомів в організмі стає занадто мало і ця втрата не відновлюється, настає смерть.

Демокріт намагався розкрити природу, умови і механізми виникнення пізнавальних і спонукальних сил людини, визначити їх місце в загальній картині його духовного життя. В пізнавальну сферу душі включалися відчуття, сприймання і мислення. Первісною формою пізнавальної діяльності Демокріт вважав відчуття і сприймання. На них спирається мислення. Без відчуття і сприймань думки не виникають.

6. Філософсько-психологічна система Сократа - Платона.

Сократ вважав, що природа і сама людина дана від Бога, і тому філософам немає необхідності втручатися в його творіння. Істинне призначення філософії повинно полягати у розкритті того, як людям слід жити, чим керуватися у повсякденному житті і як впливати на інших. Тому пізнання людини повинно бути направлено на саму себе, на діяльність своєї душі. Етична система Сократа побудована на прагненні зрозуміти справжнє призначення людини, що виражається в придбанні блага, чеснот, краси, щастя та багатства. Головний принцип, що пронизує цю етичну концепцію - це принцип помірності. Захоплення тілесними насолодами руйнує тіло і пригнічує душевну діяльність. Людина повинна прагнути мати мінімальні

потреби, і задовольняти їх треба тільки тоді, коли вони досягають свого вищого напруження. Це наближає людину до богоподібну стану, при якому вона стає відносно вільною від тілесних прагнень, а головне зусилля волі і розуму спрямовує на пошук істини й сенсу життя. В основі душевної діяльності, на думку Сократа, лежать не відчуття і сприймання, а розуміння, що являє собою пробудження, пожвавлення і пригадування знань, споконвічно закладених в самій душі.

Платон зазначає, що предметом його дослідження є сутність прекрасного. Істинно сущими, за Платоном, є самі ідеї. Матерія ж являє собою лише відбиток ідеї, або принцип часткового функціонування ідеї. Якщо відсутня ідея, тоді й матерії немає. Платон різко різко протиставляє ідею її чуттєвим подобам і відображенням в світі речей, які ми сприймаємо. На думку філософа, існує широке розмаїття ідей, а саме:

- ідеї вищих цінностей (ідеї прекрасного, справедливого, блага, істини);
- ідеї фізичних явищ (колір, звук, вогонь, рух, спокій, рух);
- ідеї різних видів істот (тварина, людина);
- ідеї предметів (стіл, ліжка, дерево).

Міркуючи про душу, Платон дійшов висновку про нематеріальність душі, яка є нічим іншим, як «ідеєю» – безсмертною духовною сутністю. Душі існують в занебесному «світі ідей», які лише на час земного життя з'єднуються з тілами. Істинне знання, за Платоном, є лише результатом «пригадування душі» про світ ідей, який вона споглядала до свого земного втілення.

Філософом піднімається також питання про співвідношення душі й тіла. Оскільки душа вважається Платоном нематеріальною сутністю, він чітко протиставляє її тілу. Душа й тіло безперечно поєднані в людині, проте існують взаємозалежно. Крім того, душа – більш досконала, ніж тіло, тому людина – це душа, що володіє тілом. Душа, на відміну від тіла, є безсмертною. Платон також вважав, що в душі містяться етичні категорії, і цим як раз душа людини відрізняється від тваринної. Отже, за Платоном,

душа є не лише джерелом активності, але й берегинею розуму та моральності людини, що засвідчує виникнення в психології ідеї про якісну, а не лише кількісну відмінність душі людини від душі інших живих істот. Людську душу, за Платоном, утворюють і розум, і пристрасті. Складається вона з трьох частин: жадаючої (потреби, інтереси), пристрасної (емоції, почуття) та розумної.

7. Вчення Арістотеля про душу.

Аристотель – один із найбільш видатних учених Греції. Будучи людиною енциклопедичних знань, він залишив після себе праці з фізики, логіки, психології, медицини, біології та ін. Трактат «Про душу» вважається першою психологічною монографією, в якій філософ не лише узагальнив усе, що було зроблено його попередниками, але й вибудував психологічні знання в нову систему, відкрив перспективи перед наукою, поставивши питання, на які намагалися відповісти різні покоління психологів.

За Аристотелем, душа не відірвана від тіла субстанція, як стверджував Платон, але не є й тілом, як вважав Демокрит. Таким чином, душа є формою реалізації здатного до життя тіла, яка не може існувати без тіла і не є тілом. Аристотель стверджує, що тіло – це організм, що складається з різноманітних органів або знарядь душі, **а душа – це ентелехія, сутність тіла**. Філософ наводить такий приклад: якби нам треба було знайти душу в ока, то нею став би зір, тобто душа – це сутність даного предмета і відображає мету його існування.

Аристотель також писав про **існування трьох видів душі**, кожна з яких виконує відповідні функції:

- душа рослинна володіє лише найнижчими функціями: здатністю до харчування і розмноження;
- душа тваринна, окрім вказаних функцій рослинної душі, має прагнення (почуття), рух, відчуття і пам'ять;

- душа розумна (мисляча), властива лише людині, адже розум є найвищою здатністю душі.

За Аристотелем, душа і тіло разом переживають однакові стани. Змінений стан душі впливає на зміни станів тіла і навпаки. Коли душа засмучена або радісна, це зразу видно. Може статися так, що душа вже звільнилася від певного переживання, а відповідний стан тіла ще триває, то і в такому випадку душа і тіло впливатимуть на переживання одне одного.

8. Психологічні погляди стоїків.

Засновником стоїчної школи був Зенон з Кітіона (о. Кіпр) (бл. 336-254 до н.е.), після смерті якого школою керували Клеанф, потім Аристон з Хіоса. Назва походить від слова «стоя» – портик в Афінах, де виникла ця школа.

Стоїки вважали, що всі явища космосу пов'язані єдністю свого походження в результаті взаємодії двох світо утворюючих початків - пасивного та активного. Пасивним початком виступає матерія, активним - повітряно-вогняна стихія, названа стоїками пневмою. Пневма в її найбільш досконалих проявах і є те, що складає людську душу.

Основне джерело вад і проблем людини стоїки вбачали в афектах, тобто в тих потягах, що переходять міру, або в тих, що не підкорюються Логосу. Мудрість може допомогти стримати афекти, що виникають у людини внаслідок зіткнення з невідомими їй діями необхідності. Логос, розум людини, служить спочатку тваринним потягам, але згодом відкриває в собі вищу природу, яку він прагне вдосконалити. Для стримування афектів, на думку стоїків, людині потрібно розвинути в собі чотири чесноти: розсудливість, справедливість, мужність і невибагливість

Вищою метою будь-якого людського діяння і прагнення стоїки вважають щастя. За вченням Зенона, щастя й цілі всіх наших діянь і хотінь – в узгодженому житті. Під таким життям Зенон розумів логічну узгодженість людських думок, а також нашого почування і хотіння з цими думками. Клеанф вважав, що вище благо – це життя, «узгоджене з природою»

(вселенською чи людською). Щастя полягає у послідовній реалізації людиною своєї власної природи, закладеної Богом і долею. **Щастя – це безумовне прийняття долі**, або ж присвоєння власного буття, це – відсторонення від усього, що йому загрожує, це – примирення із собою та з усіма іншими.

Стоїки виходили за межі власного полісу й приходили до космополітизму, стверджуючи, що «Людина – громадянин світу».

9. Вчення Епікура про душу.

На думку Епікура, існує чотири речі (або чотири страхи), що роблять людину нещасливою:

- 1) перед неспроможністю досягти щастя,
- 2) перед стражданням,
- 3) перед богами,
- 4) перед смертю.

Розроблена ним філософсько-психологічна концепція мала на меті вилікувати ці страхи і забезпечити людям душевний спокій. Філософію Епікур розуміє і визначає як діяльність, що приносить людям шляхом міркувань і досліджень щасливе життя, вільне від людських страждань. **«Порожніми є слова того філософа, якими не лікуються ніякі страждання людини. Як від медицини немає жодної користі, якщо вона не виганяє хвороби, так само і від філософії, якщо вона не виганяє хвороби душі»**, – Епікур. За Епікуром, людина ніколи б не відчувала потреби у пізнанні природи, якби її не лякали смерть і небесні явища. Однак усі страхи не мають сили в очах справжнього філософа. «Смерть – найстрашніше зло, але не має до нас ніякого відношення, оскільки коли ми існуємо, смерті ще немає, а коли смерть є, тоді вже немає нас».

Усі бажання він розподіляє на три групи: 1) природні та необхідні (голод, спрага, втома); 2) природні, але не необхідні (вишукана їжа та напої, дорогий одяг); 3) неприродні і не необхідні (розкіш, влада, слава). Якщо

задоволення перших приводить до безтурботності душі, позбавляє людину страждань, то другі й треті є ненаситними і занурюють душу в небезпечні хвилювання. Інколи навіть слід віддати перевагу стражданню і уникнути задоволення, оскільки за певним задоволенням нерідко може стояти ще більша неприємність. При цьому Епікур вважав страждання душі гіршими порівняно зі стражданнями тіла, адже тіло страждає тільки через теперішнє, душа ж – і через минуле, і через майбутнє. Тому й задоволення душі він розцінював як більш значущі.

Основна література

1. Євдокімова О. О. Історія психології. Харків : Константа, 2020. – 320 с.
2. Євченко І.М., Маслюк А.М. Історія психології: філософський період. Кам'янець-Подільський : Рута, 2018. – 252 с.

Допоміжна література

1. Гайс Р. Інстинкт. Перепрошивка для мозку, яка підвищить вашу продуктивність. – Київ: Yakaboo Publishing, 2021. – 288 с.
2. Гроф С. Психологія майбутнього. Уроки сучасних досліджень самості. Львів: Terra Incognita, 2019. – 400 с.